

Natalia Konarzewska

Rola nacjonalizmu w azersko-ormiańskim sporze wokół Górskiego Karabachu

SŁOWA KLUCZOWE:

*Górski Karabach, nacjonalizm, Armenia, Azerbejdżan,
konflikt etniczny*

STUDIA I ANALIZY

Uwagi wstępne

Spór Armenii i Azerbejdżanu o region Górskiego Karabachu pozostaje bezsprzecznie jednym z najdłuższych i najbardziej gwałtownych konfliktów etnicznych na obszarze poradzieckim. Konflikt zintensyfikował się w 1988 roku, gdy Ormianie wysunęli oficjalny postulat przyłączenia do Armeńskiej SRR Autonomicznego Obwodu Górskiego Karabachu zamieszkanego przez 75% ludności ormiańskiego pochodzenia i pozostającego od 1924 pod jurysdykcją Azerbejdżanu. Rewizjonizm terytorialny argumentowano deprawacją socjoekonomiczną mieszkańców obwodu, ale również koniecznością unifikacji ziem ormiańskich. W skutek starć zbrojnych, w 1991 roku spór przerodził się w wojnę, w wyniku której została utworzona separatystyczna Republika Górskiego Karabachu. Faza zbrojna konfliktu została zakończona podpisaniem przez strony protokołu o zawieszeniu ognia w maju 1994 roku, jednakże dotychczas nie uregulowano kwestii przynależności terytorialnej regionu. Azerbejdżan wskazuje bowiem na konieczność respektowania własnej integralności terytorialnej, zaś Armenia uzasadnia prawo secesji zastosowaniem zasady samostanowienia narodowego. Próby rozwiązania sporu w ramach Grupy Mińskiej Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie nie przy-

niosły dotychczas znaczących rezultatów – z uwagi na tę okoliczność spór jest określany mianem „zamrożonego”.

Ze względu na wielowątkowy charakter sporu, niniejszy szkic ma na celu przedstawienie jego wybranych aspektów – jest nade wszystko próbą refleksji nad źródłami nacjonalizmu oraz jego rolą w przywoływanym konflikcie etnicznym. Należy jednak podkreślić, że przyczyny sporu karabachskiego nie mogą zostać zredukowane do sentymentu nacjonalistycznego. Jednakże strategie mobilizacji etnicznej stosowanej przez elity intelektualne i polityczne miały (i nadal posiadają) znaczny wpływ na przebieg konfliktu oraz artykulację interesów narodowych. Szkic jest również próbą przedstawienia teoretycznych aspektów związanych z badaniem procesu narodotwórczego oraz nacjonalizmu na obszarze postradzieckim.

Problemy badań nad nacjonalizmem na obszarze Kaukazu Południowego

Przedstawienie problematyki nacjonalizmu na obszarze Kaukazu Południowego wymaga umieszczenia kilku uwag o charakterze teoretyczno-metodologicznym. W niniejszym artykule została przyjęta szersza definicja nacjonalizmu, która nie redukuje zjawiska do ideologii absolutyzującej dobro narodowe oraz wzywającej do szowinizmu i ksenofobii. Można zatem przyjąć, że nacjonalizm jest postawą społeczno-polityczną oraz wpływającym z niej ruchem ideologicznym, u których podstaw leży „konieczność zdobycia oraz zachowania autonomii, jedności oraz tożsamości społeczności, której członkowie uznawani są za rzeczywisty lub potencjalny naród”¹.

W literaturze związanej z tematyką narodowościową pochodzącej z okresu radzieckiego i poradzieckiego dominuje prymordialny (ang. *primordial* – pierwotny) pogląd na pochodzenie narodów i źródła nacjonalizmu. Charakterystyczny dla paradygmatu prymordialnego esencjalizm wyraża się w przekonaniu, że narody są naturalnymi, pierwotnymi, niezmiennymi bytami, zaś nacjonalizm jest wszechobecnym zjawiskiem o charakterze uniwersalnym. Spoiwem pierwotnych wspólnot narodowych było poczucie przynależności, pochodzenie etniczne i genetyczne podstawy ludzkiej egzystencji. Prymordializm był często krytykowany za statyczny pogląd na naturę narodu, nie uwzględniający zjawisk zmieniających strukturę narodową takich jak migracje, kolonizacja lub małżeń-

¹ Por. A. Smith, *Nacjonalizm: teoria, ideologia, historia*, Warszawa 2007, s. 21.

stwa mieszane². Prymordialne podejście charakterystyczne dla literatury okresu radzieckiego i poradzieckiego odzwierciedla definicję narodu w Rosji Radzieckiej. Oficjalne stanowisko zakładało bowiem, że narody i grupy etniczne w Związku Radzieckim są bytami naturalnymi a nie politycznymi konstruktami³. Literatura ta proponuje historyczne podejście do tematyki powstania narodów, niejako „konstruując” przeszłość. Ma to uzasadnienie ze względu na fakt, że przeszłość etniczna w „radzieckim” społeczeństwie była wykorzystywana do kształtowania tożsamości narodowych ściśle przypisanych do jednostki⁴.

Radziecka i pewnym stopniu również poradziecka historiografia narodu poprzez prymordialne podejście do procesu narodotwórczego stworzyła mity dotyczące etnogenezy, które przeniknęły do dyskursu nacjonalistycznego po upadku Związku Radzieckiego i niejednokrotnie stały się podstawą do wysuwania żądań o charakterze terytorialnym. Zdaniem W. Sznirelmana tego typu podejście było charakterystyczne dla etnicznych (można nawet rzec, że nacjonalistycznych) badaczy w określonym kontekście etnopolitycznym. W związku z tym Sznirelman wyróżnia kategorię mitu o etnogenezie jako rodzaju etnicznej narracji, w której centrum znajduje się m.in. życie przodków, bohaterskie czyny dawnych przywódców, wygrane przez nich bitwy. Mit ma na celu legitymizację żądań dotyczących określonego terytorium, przywilejów społecznych, statusu politycznego i tym podobnych. Mit ten ma ponadto wyraźnie etnocentryczny charakter, wyrażający się w przekonaniu, że własna kultura pozostaje punktem odniesienia oraz kryterium oceny innych kultur. Zdaniem Sznirelmana mit o etnogenezie zazwyczaj przybiera formy utożsamiania grupy etnicznej z określonym językiem („mit językowej ciągłości”), stwierdzeń dotyczących dawnego pochodzenia własnej kultury etnicznej i języka oraz jej przynależności do określonego terytorium na mocy dawnego osiedlenia („mit o lokalnym pochodzeniu”), próbie udowodnienia ciągłości historycznej organizmów etnoterytorialnych („mit o ojczyźnie”), podkreślania etnicznej spójności własnej wspólnoty przy jednoczesnym pomijaniu roli podziałów klanowych („mit o jednorodności etnicznej”). Sznirelman wyróżnia również „mit krwawego wroga”, przejawiający się głównie w percepcji realnego lub potencjalnego zagrożenia ze strony członków innych wspólnot etnicznych bądź narodowych oraz

² Por. A. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford 1999, s. 4.

³ Por. S. Fenton, *Ethnicity*, Cambridge 2010, s. 11.

⁴ Por. V. Shnirelman, *Politics of Ethnogenesis in the USSR and after*, „Bulletin of the National Museum of Ethnology” 2005, Vol. 1, s. 95.

przekonaniu, że „atak” był impulsem dla etnicznej konsolidacji. „Mit krwawego wroga” przejawia się również w rozpatrywaniu obecnych sporów etnicznych oraz narodowościowych przez pryzmat przeszłych wydarzeń. Warty zauważenia jest również „mit bohaterskich przodków”, który przejawia się w gloryfikacji dokonań członków własnej grupy etnicznej lub narodu, które miały miejsce w przyszłości, ale także w identyfikacji ich ze znanymi wówczas postaciami historycznymi⁵.

Podbój Zakaukazia przez Imperium Rosyjskie i jego implikacje

Pojawienie się etnicznego nacjonalizmu⁶ na Zakaukaziu związane było przede wszystkim ze sprzeciwem wobec imperialnej polityki Rosji wobec mniejszości etnicznych i religijnych⁷. Pierwszy udokumentowany wybuch

⁵ Tamże.

⁶ Typologia nacjonalizmu polegająca na rozróżnieniu nacjonalizmu „etnicznego” – wschodniego i obywatelskiego – „zachodniego” pojawiła się po raz pierwszy w pracy Hansa Kohna „Idea of Nationalism”, która ukazała się w 1944 roku. Z obserwacji Kohna wynikało, że zachodnie formy nacjonalizmu opierały się na założeniu, iż wyznacznikami więzi narodowej jest wspólne terytorium oraz prawa na nim obowiązujące. Tymczasem nacjonalizm wschodni opierał się w dużej mierze na przekonaniu, że naród jest wspólnotą kultury oraz korzeni etnicznych, który należy postrzegać jako organiczną całość określającą narodowy charakter członków od urodzenia. Przyczyny tego stanu rzeczy, zdaniem Kohna tkwią w różnicach struktury społecznej, bowiem na zachodzie burżuazja była nośnikiem idei narodu jako wspólnoty obywatelskiej, zaś na wschodzie, gdzie dominowały formy feudalnego władztwa przekonanie o organicystycznym oraz autorytarnym charakterze narodu znalazło podatny grunt. Koncepcja Kohna była wielokrotnie krytykowana za swój zorientowany geograficznie i uproszczony charakter, pomijający wyjątki takie jak np. Irlandia i Czechy. Jednakże, jak wskazuje Anthony Smith, dychotomiczna koncepcja Kohna zawiera w sobie element prawdy, wskazuje bowiem, że „woluntarystyczna” koncepcja narodu zakłada swobodę jednostki w wyborze wspólnoty narodowej, do której chce ona przynależać (przy założeniu, że przynależność do narodu jest konieczna). Natomiast koncepcja organiczna narodu zakłada, że taki wybór jest niemożliwy, gdyż przynależność do narodu jest wrodzona, pierwotna. Por. A. Smith, *Nacjonalizm: teoria, ideologia, historia*, Warszawa 2007, s. 58–59.

⁷ Por. W. Tiszkow, W. Szniirelman (red.), *Nacjonalizm w mirowej istorii*, Moskwa 2007, s. 4. Podobne wnioski wysnuwa także E. Gellner, którego zdaniem rozprzestrzenianie się nacjonalizmu ma ścisły związek z europejskim imperializmem, kolonializmem i procesem dekolonizacji. Autor podkreśla szczególną naturę tych podbojów, wskazując, że był on dokonany przez społeczeństwa industrialne zorientowane w dużej mierze na rozwój handlu i przemysłu niż podbój militarny *per se*. Por. E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009, s. 127.

antagonizmu azersko-ormiańskiego na Kaukazie Południowym towarzyszył rewolucji 1905 roku⁸. Wprawdzie u podłoża tzw. „wojny ormiańsko-tatarskiej” nie leżały kwestie terytorialne związane z Górskim Karabachem, jednakże stanowiła ona czynnik, który w istotnym stopniu wpłynął na postrzeganie stosunków azersko-ormiańskich w optyce obydwu grup etnicznych. Późniejszy spór azersko-ormiański, który wybuchł w 1918 roku ogniskował się wokół przynależności państwowej Górskiego Karabachu i związany był z pojawieniem nacjonalizmu terytorialnego na Kaukazie Południowym po upadku Rosji carskiej. Przyczyną wspomnianych starć etnicznych była polityka Imperium Rosyjskiego wobec południowokaukaskich etnosów, tzw. przebudzenie polityczne, skutkujące wzrostem świadomości narodowej oraz nacjonalizmu wśród elit oraz przemiany społeczno-gospodarcze. Warto zatem prześledzić okoliczności związane z koegzystencją Ormian i Azerów na Kaukazie Południowym oraz wskazać przypuszczalne źródła antagonizmu etnicznego, które w późniejszym czasie miały wpływ na przebieg konfliktu w Górskim Karabachu.

Rosja carska rozpoczęła penetrację Kaukazu w XVIII wieku ze względu na strategiczne położenie regionu, którego peryferyjność umożliwiała ekspansję na Bliski Wschód. Jednakże ze względu na regionalną rywalizację mocarstw Imperium Rosyjskiemu udało się opanować Kaukaz Południowy dopiero na początku XIX wieku. Brak ostatecznej koncepcji dotyczącej zakresu autonomii, który mógł być przyznany narodom Kaukazu Południowego był przyczyną zróżnicowanej polityki Imperium Rosyjskiego wobec Ormian (chrześcijan) oraz muzułmanów. Najbardziej uprzywilejowani wydawali się być Ormianie, którzy otrzymywali od władz carskich ziemię oraz stanowiska w administracji. Ormianie żyjący w Imperium Rosyjskim posiadali własne ośrodki edukacyjne, wśród których znalazły się Instytut Lazariana w Moskwie, Seminarium Nersessiana w Tyflisie (Tbłisi) i Akademia Gevorgiana w Eczmiadynie⁹. Z pewnością lojalność wobec władzy oraz umiejętności handlowe Ormian stanowiły wartość dla caratu, jednakże jak się wydaje poparcie Imperium Rosyjskiego dla Ormian miało również swoje kulturowe uzasadnienie. Zdaniem J. Rohozińskiego, Ormianie mieli na Zakaukaziu do wypełnienia „misję cywilizacyjną”, bowiem w optyce władz Rosji, które nie były w stanie przesiedlić żywiołu słowiańskiego na teren Zakaukazia, chrześcijańscy Ormianie, w większym stopniu mobilni niż Gruzini,

⁸ Por. T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006, s. 47.

⁹ Por. L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Los Angeles 1975, s. 51.

mogli stanowić swoisty pomost kulturowy pomiędzy ludnością rosyjską a nierosyjską¹⁰. Jednakże polityka Imperium Carskiego wobec Ormian uległa zmianie na niekorzyść wraz z powołaniem w 1897 roku generała Golicyna na stanowisko naczelnika Kaukazu. Golicyn pragnął prowadzić politykę silnej rusyfikacji ludów nierosyjskich w regionie, ponadto ze szczególną niechęcią odnosił się do Ormian przy pełnej aprobacie Petersburga. W czerwcu 1903 został wydany dekret o konfiskacie majątku Kościoła Ormiańskiego, co w niektórych miastach w tym Eczmiadzynie, siedzibie katolikososa, odbyło się przy udziale sił zbrojnych. Konfiskata majątku kościoła miała negatywny wpływ na rozwój kultury ormiańskiej, bowiem Kościół finansował ze swoich zasobów inicjatywy o charakterze kulturalnym i oświatowym. Ponadto lokalne władze prowokowały starcia ormiańsko – muzułmańskie¹¹.

Tymczasem muzułmanie, głównie trudniący się rolnictwem, określani zarówno przez elity ormiańskie i rosyjskie mianem *temnyje ljudi* („nieoświeceni”, „niecywilizowani” ludzie) znaleźli się w Rosji Carskiej w relatywnie gorszej pozycji. W początkowym okresie podboju rosyjskiego na Zakaukaziu, władze zastosowały politykę przejmowania administracji muzułmańskich chanatów – początkowo rzadkie były przypadki ich likwidacji. Większość chanatów została przekształcona w jednostki administracyjne pod militarnym dowództwem tzw. *naczalników* oraz rządem złożonym z przedstawicieli lokalnej elity. Wkrótce zaś muzułmańskie władztwa zostały zlikwidowane na mocy reformy administracyjnej barona P.V. Hahna pochodzącej z 1841 r., na ich miejsce wprowadzono zaś jednostki administracyjne zwane *ujezdami*, co miało zapobiec koncentracji władzy w rękach lokalnych przywódców klanowych. Sytuacja uległa znacznej zmianie wraz z powołaniem hr. Michaiła Woroncowa na stanowisko Namiestnika Kaukazu. Woroncowa prowadził bowiem politykę współpracy z lokalnymi elitami oraz wspierał rozwój „nowej” muzułmańskiej szlachty poprzez nadanie im statusu równego z rosyjską szlachtą, możliwość zajmowania stanowisk w administracji carskiej oraz wsparcie szkolnictwa w postaci tworzenia „rosyjsko – tatarskich szkół”. Polityka decentralizacji uległa zmianie po przejściu Woroncowa na emeryturę w 1865 roku – wówczas władze rosyjskie ponownie zwróciły się ku polityce rusyfikacji Zakaukazia, co znalazło wyraz w utworzeniu dwóch guberni: Baku oraz Elizawietpola, które wspólnie określano mianem Wschodniego Zakauka-

¹⁰ Por. J. Rohoziński, *Wojna „ormiańsko-tatarska” 1905 roku. Historyczna wrogość: mity i fakty* [w:] M. Ząbek (red.), *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne...*, s. 227.

¹¹ Por. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 670.

zia. Większość terenów zamieszkanymi przez muzułmanów kaukaskich znalazła się poza granicami guberni. Jednym z efektów późniejszych reform było znaczne ograniczenie liczby wyznawców islamu w korpusie urzędniczym, co utrudniało wykształconym muzułmanom drogę awansu społecznego. Reformy pogłębiły również przepaść pomiędzy społecznością azerską (muzułmańską) po drugiej stronie rzeki Araks, na terytorium Persji¹². Rosyjska polityka wobec zakaukaskich etnosów koncentrowała się na różnicach kulturowo – religijnych nie zaś etnicznych, które wydawały się być kwestią drugorzędną – *inorodsa* był „obcym” pod względem kulturowym, cywilizacyjnym, a jego rusyfikacja miała polegać na zaszczerpieniu określonych wzorców kulturoworeligijnych. Władze rosyjskie w polityce wobec *inorodców* kierowały się starożytną zasadą *divide et impera* posługując się prowokacją w celu antagonizacji chrześcijan (Ormian) i muzułmanów.

Podbój rosyjski, „enklawowa” industrializacja Zakaukazia oraz będąca ich skutkiem zmiana stosunków społecznych i wyłonienie się świeckiej nacjonalistycznie nastawionej inteligencji miały duży wpływ na kształtowanie się tożsamości narodowej Azerów zwłaszcza poprzez tzw. „przebudzenie” kulturalne i polityczne¹³. W XIX wieku Azerowie (muzułmanie) nazywani również „Tatarami” byli dominującą demograficznie i w najmniejszym stopniu zurbanizowaną ludnością na Zakaukaziu. W mało mobilnej i przeważnie rolniczej wspólnotie muzułmańskiej na Kaukazie Południowym dominowało duchowieństwo. W II poł. XIX wieku pojawiła się sekularna inteligencja azerska (muzułmańska), która, choć inspirowana europejskimi ideologiami, stworzyła własny dyskurs polityczny opierający się na unikalnych cechach i doświadczeniach wspólnoty¹⁴.

Tereny zamieszkiwane przez muzułmanów zakaukaskich od czasów starożytności znajdowały się pod wpływem zarówno tureckim jak i perskim, co miało niebagatelne znaczenie dla kształtowania się azerskiej tożsamości narodowej. Historycznie i kulturowo uwarunkowana dychotomia pomiędzy perskością a tureckością była ważnym czynnikiem kształtującym azerską tożsamość narodową, zwłaszcza w optyce azerskiej inteligencji, która wyłoniła się w północnym rosyjskim Azerbejdżanie w II poł. XIX wieku. Powstanie inteligencji azerskiej ściśle wiązało się z kontaktem między dwoma cywilizacjami – tradycyjną islamską i w pewnym stopniu

¹² Por. T. Świętochowski, *Russia and Azerbaijan...*, s. 16–17.

¹³ Por. I.C. Bagirowa, *Politiceskije partii i organizacii Azerbajdzana w naczale XX wieka 1900–1917*, Baku 1997, s. 86.

¹⁴ Por. R.S. Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union...*, s. 38–39.

europijską reprezentowaną przez Rosję. Początkowo przedstawicielami azerskiej inteligencji były jednostki, które miały kontakt z rosyjską kulturą poprzez służbę wojskową lub administracyjną, zwłaszcza w okresie, gdy namiestnikiem Kaukazu pozostawał hr. Woroncow.

Za sprawą azerskiej inteligencji, wśród której znaleźli się m.in. pisarze, dramaturdzy, poeci, nauczyciele, dziennikarze, w II poł. XIX wieku nastąpił renesans kulturowy, który objął swoim zasięgiem nie tylko Azerbejdżan, ale także pozostałe terytoria zamieszkiwane przez ludy tureckie – Turcję (Imperium Otomańskie), Krym, region Wołgi i Uralu, Turkiestan. Szczególną rolę wśród azerskiej inteligencji odgrywał Mirza Fath-ali Achunzade¹⁵ (1812–1878), początkowo urzędnik i podopieczny hr. Woroncowa, wkrótce dzięki zachęcie protektora zaczął publikować satyryczne sztuki teatralne. W kontekście kształtującej się wówczas świadomości narodowej elity azerskiej, znamieny wydaje się być fakt, że Achunzade utożsamiał się wyraźnie z przedislamską Persją, zaś odnosił się niechętnie do „tureckości” oraz „osmańskości”¹⁶. Paradoksalnie Achunzade jest uważany za twórcę języka literackiego opierającego się mówionym języku azerskim, należącym do grupy języków tureckich, który zaczął stopniowo wypierać perski jako język pisany¹⁷.

W II poł. XIX w. wśród inteligencji azerskiej nastąpiła zmiana tożsamościowa z „perskości” na „tureckość”, co zaowocowało zainteresowaniem ideą panturkizmu (*Türkçülük*) – kulturowej oraz językowej wspólnoty wszystkich ludów tureckich¹⁸. Najważniejszym zwolennikiem idei

¹⁵ Wśród pozostałych członków inteligencji azerbejdżańskiej w owym czasie należy z pewnością wymienić kompozytora Uzeira Hadżibejli (1885–1949), który zajmował się również pisaniem satyr oraz komentarzy politycznych, dziennikarza Alego Husejnzade (1864–1941), Narimana Narimanowa (1870–1925), lekarza, późniejszego działacza politycznego zajmującego się nauczaniem oraz pisaniem sztuk teatralnych. Por. A. Alstadt, *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule*, Stanford 1992, s. 51.

¹⁶ Zdaniem M. Falkowskiego „podobnie jak większość ówczesnych Azerów Achunzade łączył w sobie patriotyzm perski z azerbejdżańskim, uważając Persję za ojczyznę ojczyzn, a Azerbejdżan za swoją „małą ojczyznę”. Por. M. Falkowski, *Kształtowanie się gruzińskiej i azerskiej świadomości narodowej. Próba porównania*, [w:] M. Ząbek (red.) *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne...*, s. 195.

¹⁷ Por. T. Bahl, M.H. Syed (ed.), *Encyclopaedia of the Muslim World*, New Delhi 2003, s. 25.

¹⁸ Odwoływanie się tureckich mniejszości etnicznych na terytorium Imperium Rosyjskiego do panislamizmu (idei zjednoczenia się wszystkich muzułmanów bez względu na pochodzenie etniczne wokół Imperium Osmańskiego) oraz panturkizmu było ściśle związane z polityką chrystianizacji i rusyfikacji prowadzoną wobec nich przez carat. Władze Imperium Osmańskiego, zwłaszcza sułtan Abdul Hamid II, aprobowały założenia panislamizmu, jednakże panturkizm wydał się być niebezpiecznym partykularyzmem i zagrożeniem dla „tożsamości osmańskiej”, która w dużej mierze polegała na

panturkistycznej w Azerbejdżanie był z pewnością Ali-bej Husejnzade (1864–1941), pisarz i poeta, którego hasło „Turkizacja, Islamizacja, Europeizacja” (*Turklashtirmak, Islamlashtirmak, Avrupalashtirmak*) zostało włączone do programu młodoturków oraz stało się symbolem Republiki Musawackiej, pierwszego niepodległego państwa azerbejdżańskiego istniejącego w latach (1918–1920)¹⁹. Panturkizm stał się szczególnie popularny wśród elit azerskich wraz z wybuchem rewolucji młodotureckiej w Imperium Osmańskim w 1908 roku, która była bezpośrednio związana ze zwycięstwem nacjonalizmu tureckiego i odrzuceniem ideologii panislamizmu oraz panosmanizmu²⁰. Najważniejszym punktem programu młodoturków była ideologia panturanizmu, która głosiła konieczność konsolidacji wszystkich ludów tureckich i stworzenia państwa Wielkiego Turanu²¹.

Wyłonienie się sekularnej, anyrosyjskiej (antyimperialnej) inteligencji azerskiej oraz renesans kulturowy szły w parze z tzw. azerskim przebudzeniem politycznym, które było bezpośrednią konsekwencją wspomnianej wyżej „wojny ormiańsko-muzułmańskiej” z 1905 roku. Jednym z najważniejszych skutków politycznego przebudzenia w Azerbejdżanie było wyłonienie pierwszych azerskich partii politycznych oraz się pojawienie się idei nacjonalistycznej, która w późniejszym czasie stała się podwaliną Republiki Musawackiej²². Interesujący wydaje się być fakt, że azerskie partie polityczne, nawet te o orientacji socjaldemokratycznej, zachowały etniczny charakter. Przykładem takiej organizacji może być lewicowa par-

poczuciu wspólnoty ze wszystkimi poddanymi sułtanatu, bez względu na pochodzenie etniczne. Na powstanie ideologii panturkizmu miał wpływ rozwój nacjonalizmu południwoeuropejskiego w II poł. XIX wieku. Ponadto zjednoczenie się ludów tureckich miało stanowić obronę przeciwko panslawistycznemu ekspansjonizmowi (w tym przypadku pojmowanemu przez pryzmat rusyfikacji). Warto podkreślić, że panturkizm nie jest równoznaczny z pojęciem „turkizmu”, którego w Imperium Osmańskim używano dla określenia tureckich dążeń nacjonalistycznych. Por. J.M. Landau, *Panturkism: from irredentism to cooperation*, Indiana University Press 1995, s. 29–30.

¹⁹ Por. M. Falkowski, *Kształtowanie się gruzińskiej i azerskiej świadomości narodowej. Próba porównania* [w:] M. Ząbek (red.) *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne...*, s. 197.

²⁰ Panosmanizm zakładał utworzenie jednego narodu osmańskiego bez względu na przynależność etniczną oraz religijną. Kryterium przynależności do narodu „osmańskiego” było zamieszkiwanie jednostki na terytorium Imperium Osmańskiego oraz fakt pozostawania poddanym sułtana.

²¹ Por. M. Falkowski, *Kształtowanie się gruzińskiej i azerskiej świadomości narodowej. Próba porównania* [w:] M. Ząbek (red.) *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne...*, s. 197.

²² Por. B. Schaffer, *Borders nad brethren: Iran nad the challenge of Azerbaijani identity...*, s. 32.

tia Hümmeť („Dążenie”), powstałej w 1904 roku z inicjatywy azerskich działaczy socjaldemokratycznych, którzy chcieli bronić interesów muzułmańskiej klasy robotniczej. Najbardziej znanymi działaczami Hümmeť byli C.M. Efendijew, M.B. Achundow oraz Mammed Amin Rasulzade (1884–1955)²³, który wkrótce zasłynął jako jeden z przywódców demokratycznej partii federalistów *Musawat* („Równość”)²⁴. Początkowo w programie *Musawatu* dominowała doktryna panislamizmu, bowiem partia dążyła do reprezentowania wszystkich muzułmanów żyjących na obszarze Imperium Rosyjskiego bez względu na pochodzenie etniczne oraz odłam islamu przez nich wyznawany. Linia programowa *Musawatu* uległa znacznej zmianie po wstąpieniu do partii Resulzadego, którego prace teoretyczne wywarły znaczny wpływ na stworzenie narodowyzwoleńczej ideologii organizacji. Resulzade był zwolennikiem panturkizmu, podkreślając konieczność przekształcenia tożsamości ludów tureckich z religijnej (podkreślającej przynależność do *ummy*) na etniczną oraz walki o prawa polityczne – było to przełomowym momentem nie tylko dla *Musawatu*, ale również całego azerbejdżańskiego ruchu narodowyzwoleńczego. Jednakże w przełomowym momencie jakim była pierwsza wojna światowa, wśród azerskich intelektualistów i liderów politycznych pojawił się dylemat, który polegał na konieczności wyboru pomiędzy tożsamością panturecką a azerską²⁵. Wydaje się jednak, że zwyciężyła koncepcja „azerbejdżańskości”, zwłaszcza, że w upadku caratu oraz wybuchu rewolucji październikowej w 1917 roku elity azerskie dostrzegły możliwość stworzenia własnego państwa²⁶, które powstało w 1918 roku

²³ W biografii Resulzade (az. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə) znajduje się również polski epizod – po zajęciu Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu przez Armię Czerwoną, polityk został zmuszony do emigracji, w wyniku której w 1931 roku znalazł się w Warszawie. Interesujący wydaje się również fakt, że w trakcie pobytu w Polsce ożenił się z bratanicą Józefa Piłsudskiego, Wandą.

²⁴ Por. I.C. Bagirowa, *Polityczeskie partii i organizacii Azerbajdżana w naczale XX wieka...*, s. 16–17.

²⁵ Por. A. Bałajew, *Mamed Amin Rasulzade (1884–1955)*, Moskwa 2009, s. 30–32.

²⁶ Warto zauważyć, że Republika Musawacka powstała na terytorium rosyjskiego Azerbejdżanu północnego zatem nie weszły w jej skład azerbejdżańskie ziemie należące do Persji. Wydaje się, że tożsamość narodowa Azerów pod drugiej stronie rzeki Araks była w większym stopniu związana z „perskością” – ta tendencja uległa wzmocnieniu po wprowadzeniu przez szacha Reza Khana ideologii nacjonalistycznej w Persji w 1925 roku. W owym czasie w Iranie (jak brzmiała nowa nazwa Persji) uznano język perski za urzędowy, zakazując używania innych języków w tym dialekcie *Turki-Azeri*, którym posługiwali się Azerowie. Jednak Turcy azerbejdżańscy w dalszym ciągu identyfikowali się z Iranem, choćby na bazie wspólnego wyznania (islam szycki) oraz więzi politycz-

pod nazwą Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu, czy też Republiki Musawackiej²⁷. Warto dodać, że podczas gdy świadomość narodowa elit azerskich ewoluowała od panislamizmu oraz panturkizmu w stronę azerbajdżanizmu, masy w dalszym ciągu identyfikowały się z *ummaq*, zaś idea świeckiej narodowej władzy oraz nacjonalizmu wydawała się im obca, a patrząc przez pryzmat późniejszej radzieckiej propagandy wymierzonej przeciwko Pierwszej Republice, nawet wroga²⁸.

Kształtowanie się tożsamości narodowej Ormian oraz mobilizacja nacjonalistyczna przebiegały inaczej niż przypadku Turków azerbajdżańskich. W początkach podboju Zakaukazia przez Imperium Rosyjskie ormiańskie wspólnoty religijno-kulturowe były rozmieszczone we wschodniej Turcji, na Bliskim Wschodzie oraz częściowo na Kaukazie. Wydaje się jednak, że pomimo rozproszenia oraz obcych wpływów kulturowych Ormianie byli w stanie zachować swoją tożsamość poprzez poczucie odrębności a nawet wyjątkowości wynikające z posiadania własnego języka, wyznawanej religii²⁹ bogatej historii sięgającej czasów starożyt-

nych. Por. M. Falkowski, *Kształtowanie się gruzińskiej i azerskiej świadomości narodowej. Próba porównania*, [w:] M. Ząbek (red.), *Dylematy kaukaskie. Problemy narodowościowe i migracyjne...*, s. 197.

²⁷ Por. A. Balajew, *Fiewralskaja rewolucja i nacjonalnyje okrainy. Martowskije sobytja 1918 goda w Azerbajdzanie*, Moskwa 2008, s. 9. Warto zauważyć, że w okresie poprzedzającym powstanie niepodległej republiki szeroko dyskutowano kwestię odrębności kulturowej od Turków, zwłaszcza pod kątem językowym. Rezultatem, uznając język za ważny komponent tożsamości narodowej, był zdania, że osmański turecki, który został ogłoszonym językiem urzędowym młodotureckiego państwa zawiera wiele naleciałości perskich i arabskich, zatem jest w istocie mniej turecki od języka azerbajdżańskiego. Stąd też liderzy *Musawatu* w okresie pierwszej niepodległości Azerbejdżanu z niechęcią odnosili się do postulatów młodoturków dotyczących przyjęcia osmańskiego tureckiego jako języka obowiązującego w nowej republice azerbajdżańskiej i skłaniali się do zdecydowania ku językowi *Turki-Azeri*.

²⁸ Por. T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan, 1905–1920: The Shaping of national Identity in a Muslim Community*, Cambridge 1985, s. 193.

²⁹ Armenia jest jednym z pierwszych państw, które przyjęły chrześcijaństwo, co miało miejsce w 301 roku n.e. za panowania króla Tiridatesa III. Wkrótce okazało się, że do upowszechnienia doktryny chrześcijańskiej niezbędny jest własny alfabet, gdyż specyfika ormiańskiego języka mówionego wykluczała użycie w celu jego zapisu znaków pochodzących z alfabetu łacińskiego lub greckiego. Za twórcę alfabetu ormiańskiego uważa się duchownego Mezropa Masztoca, zaś klasyczny język ormiański stworzony na bazie tych znaków określanymi jest mianem *gyrabar* („język piśmiennictwa”). W XIX wieku Ormianie używali dwóch języków mówionych i pisanych: wschodnioormiańskiego, który opierał się na dialekcie ormiańskim z rejonu Araratu oraz zachodnioormiańskiego opartego na dialekcie Ormian konstantynopolitańskich. Por. D.M. Lang, *Armenia kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975, s. 239–241.

nych oraz kultywowania pamięci o utraconej ojczyźnie. Przyczyny mobilizacji narodowej Ormian w II połowie XIX wieku leżą przede wszystkim w poczuciu zagrożenia płynącego ze strony innych narodowości zamieszkujących Imperium Otomańskie oraz rosnącą potrzebę autonomii³⁰.

Nośnikiem ormiańskiej idei narodowej była świecka inteligencja, która wyłoniła się w II poł. XIX wieku w Imperium Rosyjskim. Przedstawiciele inteligencji tacy jak Nikogos Zorajan, Grigor Otian oraz Chaczatur Abowian pozostawali wręcz w sporze z duchowieństwem ormiańskim³¹, który dotyczył języka pisanego. Twórcy chcieli bowiem publikować w języku potocznym (*aszcharabar*) zamiast w klasycznym ormiańskim (*gyrabar*) używanym zazwyczaj do zapisywania tekstów liturgicznych³². Wiek XIX (zwłaszcza jego druga połowa) to dla Ormian zamieszkujących zarówno Imperium Rosyjskie jak i Osmańskie czas przebudzenia kulturalnego³³ i politycznego, co wiązało się również ze zwiększonym kontaktem ormiańskich przedsiębiorców oraz inteligencji z ideami, które zyskiwały na popularności z Zachodniej Europy, w tym z ideą walki narodowyzwoleńczej oraz nacjonalizmem. Warto zauważyć, że przedstawiciele ówczesnej inteligencji ormiańskiej nie występowali przeciwko władzom Imperium Carskiego, upatrując w silnym protektorze szansę na odrodzenie się armeńskiej państwowości, jaką dawało ustanowienie wspomnianej wyżej ormiańskiej *oblasti* na terytorium Zakaukazia. Ostrze ormiańskiego ruchu narodowyzwoleńczego było skierowane przeciwko Imperium Osmańskiemu, zaś inteligencja ormiańska poszukiwała politycznych sposobów na poprawę bytu Ormian anatolijskich. Próbę rozwiązania tej kwestii przyniosło powstanie ormiańskich partii, z których najważniejsza wydaje się być istniejąca do dzisiejszego dnia Armeńska Federacja Rewolucyjna *Dasznakcutiun* utworzona z inicjatywy działaczy ormiańskiego ruchu narodowyzwoleńczego w 1890 roku w Tbilisi.

³⁰ Por. R.S. Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union...*, s. 73.

³¹ Warto dodać, że Kościół ormiański od czasów rozbioru Armenii w XIV w. pełnił funkcję strażnika ormiańskiego dziedzictwa kulturowego, tradycji i języka oraz pozostawał centrum ormiańskiej działalności intelektualnej oraz oświatowej.

³² Por. R.G. Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in modern history*, Indiana 1993, s. 23.

³³ Jednym z najważniejszych przedstawicieli ormiańskiego odrodzenia kulturalnego jest pisarz Chaczatur Abowian (1805–1848), znany jako twórca współczesnej literatury ormiańskiej. Należałoby również wymienić pisarzy i poetów: Nalbadiana, ojca Bagratuni oraz twórcę sztuk teatralnych Sundukiana. Większość przedstawicieli „nowej fali” twórców ormiańskich w ówczesnym okresie poruszała w swej twórczości zagadnienia związane z tradycją i kulturą ormiańską oraz treści patriotyczne. Por. L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement...*, s. 57–58.

Dasznakcutiun był partią socjaldemokratyczną (utworzoną na wzór rosyjskiej partii socjalrewolucyjnej *Narodnoj Wolji*) łączącą idee socjalistyczne z dążeniem do politycznego i ekonomicznego wyzwolenia Ottomańskich Ormian. Wkrótce jednak teatrem działania ARF stał stało się również Zakaukazie, gdzie *Dasznakcutiun* zyskał przede wszystkim poparcie mieszczan oraz duchowieństwa ormiańskiego, któremu organizacja udzieliła wsparcia podczas konfiskaty dóbr kościelnych, dokonanej przez władze carskie w 1903 roku. Militarne bojówki dasznackie wzięły również udział w „wojnie ormiańsko – muzułmańskiej” 1905 roku³⁴. Wydarzeniem kluczowym dla tożsamości etnicznej Ormian oraz konsolidacji ormiańskiego ruchu nacjonalistycznego była rzeź Ormian dokonana przez zbrojne oddziały młodotureckie w 1915 roku. Genocyd (ludobójstwo), w wyniku którego według różnych szacunków zginęło 1–3 miliony Ormian do dzisiaj zajmuje istotne miejsce w pamięci historycznej Ormian, oraz jest przyczyną ukształtowania się w pamięci społecznej przywoływanego wyżej Sznirelmanowskiego „mitu o wrogu”, który stwarza ciągłe zagrożenie dla wspólnoty. Wrogość wobec Turków oraz wydarzenia związane z wojną ormiańsko-muzułmańską znacząco wpłynęły na postrzeganie Azerów przez Ormian, co uwidoczniło się w wydarzeniach związanych z tzw. Komuną Bakijską w 1918 roku, kiedy militarne bojówki dasznackie urządziły w Baku rzeź muzułmanów³⁵. Przyczyną tych wydarzeń był z pewnością fakt, że w owym czasie *Dasznakcutiun* przeszedł swoistą ewolucję ideologiczną – z organizacji socjaldemokratycznej stał się bowiem partią *par excellence* nacjonalistyczną, której nadrzędnym celem działania stała się walka o dobro narodowe, a ściślej o ustanowienie ormiańskiej republiki. W tym celu propagandyści AFR próbowali zmobilizować ormiańską populację na Zakaukaziu, która znacznie wzrosła po pojawieniu się uchodźców ze Wschodniej Anatolii. Proklamacja ormiańskiej republiki na Zakaukaziu miała miejsce 28 maja 1918 roku. Liderzy *Dasznakcutiun*, którzy w wyniku zwycięstwa w wyborach parlamentarnych stworzyli rząd nowopowstałej republiki, postanowili objąć kontrolę nad Zangezurem, Nachiczewaniem oraz regionem Górskiego Karabachu zamieszkiwanym w 75% przez ormiańską populację. W obliczu zagrożenia płynącego ze

³⁴ Por. H. Dasnabedian, *History of Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun*, Milan 1989, s. 30–31, 80 i n.

³⁵ Komuna Bakijska była tzw. bolszewicką efemerydą, powstała w Baku wyniku przewrotu dowodzonego przez Anastasa Mikojana i Stiepana Szaumiana. Rządy „komisarzy bakijskich” trwały jednakże niezwykle krótko: od 18 kwietnia do 25 lipca 1918 roku. Por. Ch. van der Leeuw, *Azerbaijan: a quest for identity: a short history*, New York 2000, s. 110–114.

strony turecko-azerskiej armii Nuriego Paszy, pod koniec 1918 roku wojska ormiańskie dowodzone przez generała Andranika Torosa Ozaniana próbowały siłą przyłączyć Karabach do Armenii. Po wycofaniu się armii tureckiej z Zakaukazia, w regionie pojawili się Brytyjczycy, którzy w lutym 1919 roku postanowili przekazać Karabach pod jurysdykcję Azerbejdżanu. Przywódcy dasznaccy nie zgodzili się na proponowane rozwiązanie, zaś w obliczu braku porozumienia w tej kwestii z rządzącymi Azerbejdżanem musawatystami postanowiono o pozostawieniu tej kwestii do rozstrzygnięcia na konferencji pokojowej w Wersalu³⁶.

Konkludując, zarówno w przypadku Azerów jak i Ormian nośnikiem idei narodowego państwa była inteligencja, której pojawienie się na Kaukazie Południowej zostało zdeterminowane przez określone wydarzenia historyczne i przeobrażenia społeczno-ekonomiczne. Mobilizacja nacjonalistyczna prowadzona przez inteligencję azerską i ormiańską miała na celu promocję idei utworzenia państwa narodowego wśród mas. Cel ten nie został osiągnięty w czasie niepodległości obydwu republik, gdyż wśród mas (zwłaszcza azerskich) dominowała wówczas tożsamość lokalna, religijno-kulturowa. Warto dodać, że spór o Górski Karabach w 1918 roku zwłaszcza ze strony ormiańskiej był próbą wskrzeszenia „mitu o dawnej ojczyźnie”. Kwestia przynależności Karabachu nie została rozstrzygnięta aż do momentu objęcia władzy na Zakaukaziu przez bolszewików, co nastąpiło w 1920 roku. W 1924 roku zdecydowano o przynależności Górskiego Karabachu do Armenii, co w przyszłości było główną przyczyną pojawienia się ormiańskiego rewizjonizmu terytorialnego.

Polityka narodowościowa Rosji Radzieckiej i jej implikacje

Okres niepodległości Armenii i Azerbejdżanu okazał się być niezwykle krótkotrwały i efemeryczny, bowiem w 1920 roku obydwie republiki dostały się pod panowanie Rosji Radzieckiej, której władze stanęły przed zadaniem rozwiązania „kwestii narodowej” na Kaukazie oraz przebudowy stosunków ekonomiczno-społecznych. Z punktu widzenia marksizmu ukształtowanie się narodów było wynikiem wprowadzenia kapitalistycznych metod produkcji. W myśli marksistowskiej sprzężenie procesu narodotwórczego ze zmianą stosunków socjoekonomicznych wyrażało się w przekonaniu, że po upadku kapitalizmu istnienie narodów i państw

³⁶ Por. S. Cornell, *Small nations...*, s. 72–73.

straci rację bytu. Ponadto marksizm występował w opozycji do nacjonalistycznego dążenia ku tworzeniu państw narodowych, uznając, że narody nie miały charakteru pierwotnego ani powszechnego, zaś nową formą wspólnoty miała stać się klasa. Paradoksalnie jednak radziecki system terytorializacji oraz instytucjonalizacji etniczności ułatwił mobilizację nacjonalistyczną po upadku Związku Radzieckiego. Przyczyną tego stanu rzeczy może być fakt, że w optyce marksizmu i leninizmu państwo oraz naród były bytami mającymi przejściowy charakter, miały zatem ulec zanikowi wraz ze zwycięstwem rewolucji i przejściem władzy przez klasę robotniczą. Zgodnie z tym przekonaniem proces homogenizacji narodowości (przybierający formę inżynierii społecznej) miał być wieloetapowy. Celem wprowadzenia terytorializacji i instytucjonalizacji etniczności było uzyskanie kontroli nad narodową ekspresją (zwłaszcza kulturową), co początkowo odbywało się formie promowania „rozkwitu” narodów przy jednoczesnej realizacji polityki „zacierania” różnic i narodowych partykularizmów (*stiranje*), zbliżenia (*sbliżenije*) i połączenia (*slijanie*). Warto podkreślić, że władze dopuszczały istnienie patriotycznej ekspresji jako przeciwstawnej nacjonalizmowi, który miał jednoznacznie pejoratywne konotacje – jednakże granice w postrzeganiu tych zjawisk wydawały się być płynne³⁷. Jednakże w miarę umacniania się ZSRR okazało się, że marksistowskie hasła egalitaryzmu narodowego i internacjonalizmu były traktowane instrumentalnie, zaś w systemie komunistycznym doszły do głosu partykularyzmy narodowe³⁸.

Dla kształtowania polityki narodowościowej w ZSRR istotne były koncepcje J. Stalina, które zawarł w artykule pt. „Marksizm a kwestia narodu” napisanym w latach 1912–1913. Naród według Stalina to wspólnota stała, trwała, która została ukształtowana w określonych warunkach historycznych. Ponadto istotnym aspektem narodu z punktu widzenia Stalina była wspólnota języka, terytorium, życia gospodarczego i cech psychicznych. Stalinowska koncepcja narodu zatem znacznie różniła się od spostrzeżeń Lenina na ten temat, który podkreślał przejściowy charakter narodu. Stalin uważał za istotne ciągłość wspólnoty oraz tożsamości narodowej, dopuszcza jednak jej zmiany w czasie – zjawiska takie jak „kultura narodowa”, „psychika narodowa” jego zdaniem mają charakter długotrwały i ostały ukształtowane na przestrzeni wieków, nie zaś

³⁷ Por. R.S. Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union...*, s. 4–5, 116–117.

³⁸ Por. K. Tyszka, *Nacjonalizm w komunizmie. Ideologia narodowa w Związku Radzieckim i Polsce Ludowej*, Warszawa 2004, s. 32.

w wyniku pojawienia się kapitalistycznych metod produkcji³⁹. W porowolucyjnych koncepcjach autonomii, która mogłaby zostać przyznana podbitym przez Rosję Radziecką narodom, Lenin wyrażał przekonanie o konieczności równego traktowania wspólnot narodowych z obawy przed negatywnym wpływem „wielkoruskiego szowinizmu”. Stalin, pochodzący z Zakaukazia, obawiał się nacjonalizmu „małych narodów”, postulując ich integrację i unifikację z centrum.

Stalin był również autorem podziału wspólnot narodowych na „narody” (*natsji*) i „nacje” (*narodnosti*), które określały kolejno liczne, historycznie ukształtowane wspólnoty zdolne do samoorganizacji oraz niewielkie, zazwyczaj koczownicze plemiona nieposiadające własnego terytorium oraz języka pisanego. Trzecią kategorią były zaś „grupy narodowe” odnoszące się do mniejszości etnicznych „obcego” pochodzenia, takie jak Niemcy, czy Żydzi. W duchu tego podziału została stworzona radziecka shierarchizowana federacja, w której „narody” miały znacznie wyższą pozycję niż „nacje”. Warto dodać, że podział ten został dokonany w sposób arbitralny, bez uwzględnienia historii oraz warunków rozwoju danej wspólnoty⁴⁰. Powyższy schemat dotyczący hierarchizacji wspólnot narodowych został zawarty w konstytucji ZSRR uchwalonej w 1924 roku. Konstytucja wprowadziła również nowy podział terytorialny federacji opierający się na suwerenności narodowej lub autonomii kulturowej, w myśl którego zostały utworzone: republiki federalne (w tym Zakaukaska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, do której należały Armenia, Gruzja i Azerbejdżan⁴¹) zamieszkiwane przez liczne wspólnoty narodowe, republiki autonomiczne, regiony (okręgi) autonomiczne⁴²

³⁹ Por. H. Carrere d'Encausse, *Bolszewicy i narody czyli Wielkie Urągowisko 1917–1930*, Warszawa 1992, s. 32–33.

⁴⁰ Por. S. Szykiewicz, *Mythologized Representations In Soviet Thinking on the Nationalities Problem*, „Anthropology Today”, Vol. 6, No 2, Apr, 1990, s. 2–3.

⁴¹ ZFSRR została rozwiązana 5 grudnia 1936 roku, w wyniku czego Armenia, Azerbejdżan i Gruzja stały się republikami związkowymi należącymi bezpośrednio do ZSRR.

⁴² Górski Karabach otrzymał status obwodu autonomicznego w ramach Azerbejdżanu. Decyzja dotycząca przyznania Azerbejdżanowi regionu zamieszkanego przez 75% Ormian została prawdopodobnie podjęta przy udziale Józefa Stalina pełniącego wówczas funkcję ludowego komisarza ds. narodowości i wywołała sprzeciw społeczności Ormiańskiej na Zakaukaziu. Wydaje się, że przyznanie Karabachu Azerbejdżanowi miało polityczne oraz stanowiło ustępstwo wobec Turcji, z którą ZSRR utrzymywał przyjazne stosunki. Ponadto wydaje się, że władze radzieckie dążyły do integracji plemion zamieszkujących górskie regiony Karabachu i włączenie ich do radzieckiego systemu socjoekonomicznego. Por. T de Waal, *Black garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York 2003, s. 131–132.

oraz rozproszone grupy etniczne⁴³. Istotny wydaje się być również fakt, że jednostki etnoterytorialne zostały wyposażone w system instytucji politycznych i administracyjnych, których organizacja była zależna od stopnia autonomii przyznanego terytorium. Z powyższego wynika zatem, że Związek Radziecki nie został utworzony jako państwo narodowe, lecz jako państwo o zinstytucjonalizowanej heterogeniczności narodowej. Koncepcje narodu radzieckiego, rozwijające tzw. tożsamość radziecką, które pojawiły się wśród elity politycznej w latach 1960–1970 miały na celu stworzenie bytu ponadnarodowego, nie zaś państwa narodowego. Należy również podkreślić, że ZSRR nie był stworzony jako rosyjskie państwo narodowe, pomimo faktycznej dominacji politycznej i kulturowej (kontrola nad najważniejszymi instytucjami politycznymi, język rosyjski jako *lingua franca* w imperium) Rosjan⁴⁴.

Obok terytorializacji etniczności istotnym aspektem systemu radzieckiego stała się jej instytucjonalizacja, która w początkowym okresie wyrażała się w polityce „korenizacji” („unarodowienia”) zapoczątkowanej przez Lenina i wspieranej przez Stalina aż do początku lat 30. XX w. Celem „korenizacji” było wsparcie dla rozwoju języka narodowego, powstania nowej narodowej inteligencji i elity politycznej oraz instytucjonalizację czynnika etnicznego w aparacie państwowym. W Azerbejdżańskiej SRR „korenizacja” przybrała formę promowania sekularnej narodowej tożsamości wśród mas. Przedrewolucyjna działalność inteligencji azerskiej dotycząca promowania świadomości i kultury narodowej ułatwiła bolszewikom instytucjonalizację tożsamości azerskiej w oderwaniu od paislamiizmu i panturkizmu. Początkowo przedstawiciele azerskich elit intelektualnych i politycznych mogli zatrzymać swoje dotychczasowe stanowiska w administracji państwowej, zachęcano ich również do pełnienia funkcji w organach administracji tworzonych przez bolszewików. Bolszewicki program modernizacji znalazł uznanie wśród niektórych członków elity narodowej, którzy korzystali z możliwości jakie dawała im współpraca z nowoutworzonymi bolszewickimi organami administracji państwowej oraz instytucjami promującymi edukację i kulturę. Początkowo umożliwiono funkcjonowanie partii Musawat, jednakże w 1923 roku członkowie partii byli zastraszani przez Czeka, zmuszani do działania w podziemiu lub emigracji⁴⁵. Jedynym z aspektów „korenizacji” stała się szeroko pojęta

⁴³ Por. H. Carrère d'Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 111–113.

⁴⁴ Por. R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa 1998, s. 34–37.

⁴⁵ Por. T. Świętochowski, *Russia and Azerbaijan...*, s. 108–111.

modernizacja struktur społecznych: promowano ograniczenie analfabetyzmu, budowę nowych placówek oświatowych, wprowadzenie praw kobiet oraz rozwój języka narodowego wolnego od ottomańskich naleciałości. Bolszewicy zaadaptowali również postulat reformy alfabetu mający służyć latynizacji języka azerskiego, wysunięty przez Mirzę Fathali Achunzadego w XIX wieku. Uznano bowiem, że dotychczas używany alfabet arabski nie spełnia warunków zapisu języka azerskiego, ponieważ samogłoski krótkie są w nim pomijane. Latynizacja języka azerskiego została wprowadzona w 1924 roku, pozostałe języki tureckie, którymi posługiwały się narody i grupy etniczne w ZSRR przeszły podobną reformę, której celem było podkreślenie ich odrębności narodowej i zerwanie z postulatami turkizmu uznanego wówczas za przejaw nacjonalistycznego sentymentu⁴⁶.

Polityka „korenizacji” w Armeńskiej SRR również miała na celu modernizację społeczno-gospodarczą oraz renacjonalizację republiki, której znaczną część populacji stanowili uchodźcy ze Wschodniej Anatolii. Celem modernizacji było wzmocnienie gospodarki, rozbudowa przemysłu, wsparcie rolnictwa, ale również budowa instytucji oświatowych i kulturalnych oraz popularyzacja języka ormiańskiego, który został ogłoszony oficjalnym językiem republiki w 1922 roku. Polityka modernizacji gospodarczej powiązana z promocją kultury narodowej miała na celu wzmocnienie tożsamości narodowej Ormian, redefinicję i sekularyzację „ormiańskości”. Zachęcano Ormian przebywających w diasporze do powrotu do kraju, osiedlania się zwłaszcza w Erywanii, który miał stać się centrum gospodarczym i kulturowym republiki. Przystąpiono do reformy ortografii języka ormiańskiego, który miał od tej pory opierać się na dialekcie erywańskim. Propagowano naukę języka narodowego oraz jego używanie w publikacjach naukowych, co stanowiło dotychczas pewne *novum*. Jednocześnie nacjonalizm był zakazany, zaś władze radzieckie kontrolowały przedstawicieli inteligencji ormiańskiej, którzy nie byli lojalni wobec nowego systemu. Podobnie jak w Azerbejdżanie, władze radzieckie prowadziły kampanie antyreligijne wymierzone w Kościół Ormiański – zamykano kościoły i konfiskowano dobra majątkowe. Pomimo że przedstawiciele Kościoła Ormiańskiego oficjalnie uznali radzieckie władze Armenii w 1927 roku, incydenty związane z niszczeniem miejsc kultu miały nadal miejsce zwłaszcza na prowincji⁴⁷.

⁴⁶ Por. A. Alstadt, *The Azerbaijani Turks...*, s. 124.

⁴⁷ Por. R.G. Suny, *Soviet Armenia* [w:] R. Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Vol II. Foreign dominion to statehood. The 15th century to 20th century*, New York 2004, s. 355–358.

Polityka „unarodowienia” miała uzasadnienie w początkach wprowadzania radzieckiej władzy w republikach jako element jej konsolidacji, który miał zmniejszyć opór społeczny. W latach 30., w czasie stalinowskiej dyktatury, zaczęto odchodzić od polityki wspierania narodowości na rzecz stalinowskiej „odgórnej rewolucji” oraz „narodowego komunizmu”. Interesy narodowe musiały zatem zostać podporządkowane procesowi budowania scentralizowanej gospodarki oraz przyspieszonej industrializacji, urbanizacji i kolektywizacji. Zmiana w polityce narodowościowej, choć nieoficjalna, wyrażała przekonania Stalina, że nacjonalizm „małych narodów” jest znacznie bardziej groźnym zjawiskiem od „wielkoruskiego szowinizmu”, co do którego obawy wyrażał Lenin. Zaczęto odchodzić od polityki wzmacniania kultur narodowych na rzecz rusyfikacji – pod koniec lat 30 język rosyjski stał się obowiązkowy we wszystkich szkołach na terenie ZSRR. Znajomość języka rosyjskiego stała się również warunkiem koniecznym dla zrobienia kariery w administracji lub przemyśle. Jednakże, pomimo kulturowej i językowej rusyfikacji, władze radzieckie nie zrezygnowały całkowicie z polityki „korenizacji”, kontynuowano bowiem promowanie członków nierosyjskich narodów tytularnych na stanowiska w administracji, zaś w szkołach obok rosyjskiego nauczono również języka narodowego⁴⁸.

W czasie „odwilży”, która nastąpiła po śmierci Stalina kontrola Moskwy nad „narodowymi” partiami komunistycznymi uległa zmniejszeniu. W czasach Chruszczowa i Breżniewa, przestrzeń dla narodowej ekspresji znacznie się zwiększyła, zaś przywódcy lokalnych partii komunistycznych często odwoływali się do symboliki narodowej. Charakterystycznym dla tego okresu zjawiskiem jest pojawienie się narodowych „mafii”, które skupione były wokół partii komunistycznych i aparatu administracyjnego. Wśród elit politycznych, w szczególności na Zakaukaziu i w Azji Centralnej szczególnie istotną rolę pełniły nieformalne powiązania o charakterze klientelistycznym, których efektem była szerząca się korupcja oraz faworyzowanie członków narodu tytularnego. Pod koniec lat 60., I sekretarz KC KPZR Leonid Breżniew próbował dokonać reorganizacji personalnej lokalnych aparatów partyjnych, aby zminimalizować znaczenie nieformalnych powiązań. W 1969 roku na stanowisko I sekretarza Komunistycznej Partii Azerbejdżanu został powołany Hejdar Alijew, dawny oficer KGB, zaś w Armenii stanowisko I sekretarza partii komunistycznej objął Karen Demircian. Jednakże zmiany personalne

⁴⁸ Por. R.S. Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union...*, s. 106–110.

w aparacie partyjnym, nie przyczyniły się do efektywnej implementacji polityki gospodarczego wzrostu oraz zahamowania korupcji. Sieci nieformalnych powiązań, lojalność wobec rodziny lub grupy jest istotną częścią tożsamości na Zakaukaziu. Ta tożsamość lokalna uległa wzmocnieniu w czasach ZSRR, co była wyrazem nieufności wobec narzuconej władzy.

Skutkiem poszerzenia przestrzeni dla swobodnej ekspresji narodowej było pojawienie się tzw. oficjalnego nacjonalizmu, określanego mianem patriotyzmu. Warto dodać, że granica pomiędzy tymi zjawiskami w optyce władz radzieckich była płynna, czego skutkiem było przykładowo usuwanie ze stanowiska dygnitarzy partyjnych wykazujących „nacjonalistyczny sentyment”. Obok oficjalnych i dopuszczalnych form ekspresji narodowej pojawił się tzw. dysydencki nacjonalizm⁴⁹. Po raz pierwszy dysydencki nacjonalizm ujawnił się w Armenii w 1965 roku, gdy władze republiki wraz z przedstawicielami Kościoła Ormiańskiego postanowiły uczcić 50 rocznicę ludobójstwa, organizując okolicznościowe obchody na placu Opery w Erywaniu. Jednakże „patriotyczna”, oficjalna demonstracja, wkrótce przerodziła się w nacjonalistyczny wiec w wyraźnie rewizjonistycznym, antytureckim charakterze, bowiem zgromadzeni domagali się od Turcji zwrotu ormiańskich ziem we Wschodniej Anatolii oraz przyłączenia Obwodu Autonomicznego Górskiego Karabachu do Armenii. Manifestanci postulowali również budowę pomnika upamiętniającego ofiary Genocydu. Wyrazem nieoficjalnego nacjonalizmu było również utworzenie w 1967 roku w Erywaniu dysydenckiej Partii Zjednoczenia Narodowego kierowanej przez Stiepana Zaitikiana – centralnym punktem programu organizacji było odrodzenie „Wielkiej Armenii” składającej się z ziem wschodniej Turcji, radzieckiej Armenii, Nachiczewania oraz Górskiego Karabachu. Ponadto, w latach 60. w Armeńskiej SRR organizowane były wydarzenia kulturalne mające na celu patriotyczną ekspresję patriotyzmu i dumy narodowej, publikowano książki o historii Armenii oraz budowano pomniki upamiętniające ważne dla Ormian postaci historyczne: generała Andranika, bohatera wojny ormiańsko-azerskiej w latach 1917–1918 oraz Wartana Mamikonjana, obrońcy ormiańskiego chrześcijaństwa w V wieku⁵⁰.

Instytucjonalizacja etniczności w ZSRR przejawiała się również w „rekonstrukcji” historii narodów oraz grup etnicznych. Z uwagi na

⁴⁹ Tamże, s. 117–123.

⁵⁰ Por. W. Sznirelman, *Wojny pamięci – mify, idencjność i polityka na Zakaukaziu*, Moskwa 2003, s. 48–49.

przekonanie, że wspólnoty narodowe i etniczne w Związku Radzieckim są bytami naturalnymi nie zaś politycznymi konstruktami, zorientowani etnocentrycznie nierosyjscy historycy oraz archeolodzy próbowali je badać i opisywać w perspektywie „ciągłego trwania”, a w szczególności udowodnić autochtoniczność oraz ciągłość własnej wspólnoty i państwowości. Pod koniec lat 30., wraz z wprowadzeniem polityki „radzieckiego patriotyzmu”, czy też nacjonalizmu, historycy i archeolodzy byli zachęceni do badań dotyczących etnogenezy narodów i grup etnicznych zamieszkujących Związek Radziecki⁵¹. Badania te były również kontynuowane w latach 50. i 60. Badania historiograficzne oraz archeologiczne były również przeprowadzane w Armeńskiej i Azerbejdżańskiej SRR, a ich celem było opisanie etnogenezy mieszkańców republik. W latach 30. rozpoczęto w radzieckiej Armenii badania dotyczące etnogenezy Ormian. Głównym akcentem tych badań było opisanie walki Ormian z obcymi wpływami: arabskim, seldżuckim, tatarskim oraz carskim kolonializmem. Podkreślano również związki Armenii z Górskim Karabachem: w I–III w. n.e. administracyjne, zaś w późniejszych okresach kulturowo-religijne⁵².

Badanie historiograficzne dotyczące genezy narodu były również prowadzone w radzieckim Azerbejdżanie. W latach 50 azerscy uczeni opublikowali trzutomową „Historię Azerbejdżanu”, opisującą starożytnych. Według uczonych etnogeneza Azerów była powiązana z populacją starożytnej Atropatenu, zaś na ukształtowanie tożsamości narodowej miał wpływ późniejszy podbój turecki. Warte zauważania są również badania dotyczące Kaukaskiej Albanii prowadzone równoległe przez takich badaczy jak Z. Buniatow, O.E. Efendijew oraz w późniejszym czasie F. Mamedowa⁵³. Azerscy historycy badali przede wszystkim związki (zwłaszcza kulturowe) starożytnej Kaukaskiej Albanii z ówczesnym państwem azerbejdżańskim. W czasie sporu o Górski Karabach próbowano dowieść, że region w starożytności należał do Kaukaskiej Albanii i nigdy nie pozostał pod jurysdykcją Armenii⁵⁴. Owa rekonstrukcja historii z pozycji etnocentryzmu miała przede wszystkim na celu legitymizację własnej „azerskości” poprzez podkreślenie pierwotnych, prymordialnych korzeni narodu oraz ciągłości państwowej.

⁵¹ Por. V. Shnirelman, *Who gets the past? Competition for Ancestors among Non-Russian Intellectuals in Russia*, Washington 1996, s. 10.

⁵² Por. W. Sznirelman, *Wojny pamięci – mify, idencjność i politika na Zakawkazie...*, s. 55–56.

⁵³ Por. A. Alstadt, *The Azerbaijani Turks...*, s. 173–174.

⁵⁴ Por. W. Sznirelman, *Wojny pamięci – mify, idencjność i politika na Zakawkazie*, Moskwa 2003, s. 201.

Kryzys radzieckiego systemu zinstytucjonalizowanej wielonarodowości⁵⁵ był bez wątpienia efektem wprowadzenia przez Michaiła Gorbaczowa w 1985 roku programu modernizacji systemu politycznego i gospodarczego ZSRR – „pierestrojki”. Pomimo, że przebudowa systemu komunistycznego nie dotyczyła bezpośrednio problemu narodowościowego, jednak wprowadzenie polityki „głasności” („jawności”) zachęciła grupy narodowe i etniczne do artykulacji swoich interesów⁵⁶. Paradoksalnie, instytucje stworzone na potrzeby radzieckiego etnofederalizmu, dzięki którym Moskwa mogła sprawować kontrolę nad narodową ekspresją w czasie „pierestrojki” stały się instrumentem mobilizacji narodowej i etnicznej. Było to możliwe dzięki ukształtowaniu narodowych i etnicznych elit intelektualnych i politycznych, terytorializacji, a co za tym idzie konsolidacji grup narodowych i etnicznych oraz wzmocnieniu ich tożsamości poprzez promocję kultury narodowej, języka oraz wspólnej historii. Warto jednak rozważyć, gdzie tkwią źródła mobilizacji nacjonalistycznej w przypadku Ormian (zarówno w Armeńskiej SRR Autonomicznym Obwodzie Górskiego Karabachu) i dlaczego ich żądania zaowocowały konfliktem zbrojnym z Azerbejdżanem.

Wydaje się jednak, że redukcja przyczyn sporu do pojawienia sentymentu nacjonalistycznego wynikającego z niepokrywania się granic etnicznych z politycznymi byłaby znacznym uproszczeniem. Warto podkreślić, że postulaty o przyłączeniu obwodu do Armenii wysuwane były początkowo przez przedstawicieli inteligencji ormiańskiej, która wskazywała na dyskryminację polityczną i kulturową Ormian przez władze Azerbejdżańskiej SRR faworyzujących członków narodu tytularnego w dostępie do stanowisk w administracji oraz prowadzących politykę „wynaradawiania” Ormian i niszczenia ormiańskiego dziedzictwa na terenie obwodu⁵⁷. Ponadto przyczyną separatystycznych dążeń były kwestie ekonomiczne – polityka ekonomiczna władz w Baku ograniczała się zaś do eksploatacji naturalnych zasobów przy jednoczesnym braku inwestycji kapitałowych⁵⁸. Z powyższego wynika, że deprywacja socjo-ekonomiczna była równie istotną przyczyną chęci unifikacji obwodu z Armenią. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że intensyfikacja sporu jest w dużej mierze skutkiem polityki aktywistów etnicznych w tym elit politycznych

⁵⁵ Por. R. Brubaker, *Nacjonalizm inaczej: struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*, Warszawa 1998, s. 32.

⁵⁶ Por. J. Bańbor, J. Berny, D. Kuzieł, *Konflikty na Kaukazie*, Warszawa 1997, s. 71.

⁵⁷ Por. T de Waal, *Black Garden...*, s. 141.

⁵⁸ Por. J. Bańbor, J. Berny, D.Kuzieł, *Konflikty na Kaukazie...*, s. 67.

walczących o przyłączenie Karabachu do Armenii, opierającej się na prymordialnej strategii mobilizacji narodowej. Strategia ta opierała się na postulatcie narodowego odrodzenia, wzmocnieniu poczucia tożsamości grupowej, w szczególności poprzez podkreślane kulturowej wspólnoty oraz zagrożenia płynącego ze strony polityki asymilacji⁵⁹.

W warunkach erozji i anarchizacji struktur państwowych ZSRR, w późniejszym czasie powstania niepodległego państwa pojawiła się konieczność redefinicji tożsamości narodowej, która w przypadku Ormian zaczęła się skupiać wokół kwestii karabachskiej oraz pamięci o ludobójstwie z 1915 roku. Pogromy ludności ormiańskiej w Sumgaicie oraz Baku dokonane przez Azerów podkreśliły zagrożenie płynące ze strony „odwiecznego wroga” – Turka⁶⁰. Ponadto Karabach został określony mianem „historycznej ziemi” Ormian, która nie może pozostawać w ramach azerbejdżańskiego państwa. Podobna rekonstrukcja tożsamości miała miejsce również w przypadku Azerów i wyrażała się przede wszystkim w naukowym sporze z ormiańskimi badaczami o dziedzictwo Kaukaskiej Albanii, której sukcesorem miało by pozostawać współczesne państwo azerbejdżańskie. Pojawiły się próby udowodnienia, że Karabach pozostawał w ramach Kaukaskiej Albanii, by w późniejszym okresie ulec wpływom tureckim i perskim. „Mit Kaukaskiej Albanii”⁶¹ istnieje nie tylko w publikacjach naukowych, jest bowiem częścią dyskursu nacjonalistycznego, a jego głównym celem jest legitymizacja historycznej ciągłości Azerbejdżanu oraz konsolidacji azerskiej tożsamości narodowej. Warto dodać, że próba redefinicji tożsamości oraz artykulacji żądań nacjonalistycznych była podejmowana w dużej mierze przez inteligencję oraz działaczy politycznych, którzy w dużej mierze odpowiadali za wyznaczenie celu mobilizacji narodowej. W związku z powyższym można zaryzykować stwierdzenie, że konflikt karabachski nie był „erupcją” prymordialnego antagonizmu etnicznego, zaś efektem mobilizacji etnicznej mającej wyraźne cele polityczne.

⁵⁹ Por. P. Roeder, *Soviet Federalism and Ethnic Mobilisation*, „World Politics”, Vol. 43, No 2 (Jan., 1991), s. 202–203.

⁶⁰ Por. R.G.Suny, *Provisional Stabilities: The Politics of Identities in the USSR*, „International Security”, Vol. 24, No 3 (Winter, 1999–2000), s. 157.

⁶¹ Por. W. Szniirelman, *Wojny pamięci – mify, idencjność i politika na Zakawkazie*, Moskwa 2003, s. 194.

Zakończenie

Mobilizacja nacjonalistyczna odegrała w azersko-ormiańskim sporze istotną rolę, zaś dziedzictwo radzieckiego systemu instytucjonalizacji oraz terytorializacji etniczności ułatwiło artykulację i realizację postulatów narodowościowych. Warto podkreślić, że ormiańskie żądania dotyczące enklawy miały znaczny wpływ na rozwój azerskiego nacjonalizmu. Spór o dziedzictwo Kaukaskiej Albanii, próba naukowego udowodnienia, że Ormianie nie są autochtoniczną ludnością kaukaską oraz państwowe obchody upamiętniające ofiary masakr azerskiej ludności cywilnej w Chodzai podczas wojny karabachskiej są nie tylko przykładem polityzacji historii, ale również częścią dyskursu nacjonalistycznego mającego na celu stworzenie azerskiego „mitu o wrogu”, którym w tym przypadku pozostaje Ormianin. Zwłaszcza podkreślanie okrucieństw, których dopuścili się Ormianie podczas wojny karabachskiej ma na celu dehumanizację wroga – warto dodać, że Ormianie czynią podobnie w odniesieniu do roli Turków z zbrodni ludobójstwa oraz roli Azerów w masakrach Ormian w Sumgaicie w 1988 roku. Ponadto retoryka wojenna władz w Baku, których polityka wobec Armenii staje się bardziej asertywna w miarę wzrostu zysków ze sprzedaży kaspijskich węglowodorów i rozbudowy armii, ma na celu nie tylko „odzyskanie” dumy narodowej, ale również zbudowanie poparcia społecznego dla prezydenta Ilhama Alijewa. Elity polityczne Armenii również wykorzystują kwestię karabachską dla celów politycznych, jednakże w tym przypadku wydaje się, że zbyt sztywne stanowisko władz wobec poparcia emancypacji Ormian karabachskich ma negatywny wpływ na regionalną i ekonomiczną pozycję Armenii. W świetle powyższego, nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że postulaty nacjonalistyczne są jedynie instrumentem walki o władzę – jednakże na poziomie społecznym skutkują konsolidacją tożsamości narodowej zarówno Azerów jak i Ormian.

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu pozostaje relacja nacjonalizmu oraz konfliktu etnicznego na przykładzie azersko-ormiańskiego sporu wokół Górskiego Karabachu. Autorka polemizuje z tezą o wielowiekowym, pierwotnym antagonizmie azersko-ormiańskim, wskazując, że realne źródła sporu tkwią w polityce narodowościowej Imperium Rosyjskiego i ZSRR oraz mobilizacji nacjonalistycznej południowokaukaskich wspólnot etnicznych. Należy jednak podkreślić, że nacjonalizm nie jest jedynym

czynnikiem odpowiedzialnym za militaryzację sporu, której przyczyn należy szukać przede wszystkim w anarchizacji struktur państwowych w momencie upadku ZSRR. Jednakże etniczny nacjonalizm, jako ideologia zastępcza wobec komunizmu, po upadku ZSRR pełni istotną rolę w sporze w zakresie definiowania celów i wskazywania kierunków mobilizacji społecznej. Długotrwały charakter konfliktu każe przypuszczać, że nacjonalizm jest ważnym czynnikiem konserwującym ten stan rzeczy.

Struktura artykułu odzwierciedla tok analizy. Rozważania otwiera syntetyczna charakterystyka problemów badań nad nacjonalizmem na obszarze Kaukazu Południowego. W następnej kolejności przedstawiono charakterystykę źródeł nacjonalizmu ormiańskiego i azerskiego oraz pierwszego antagonizmu azersko-ormiańskiego. W rozważaniach istotne miejsce zajmuje polityka narodowościowa ZSRR, której instrumenty: instytucjonalizacja i terytorializacja etniczności miały wpływ na wzmocnienie narodowości tytularnych, a w konsekwencji pomijanie praw mniejszości etnicznych. W artykule opisano również mechanizmy dyfuzji nacjonalizmu, która odbywała się za pomocą specyficznych narracji etnicznych – mitów, stworzonych przez zorientowanych etnocentrycznie badaczy a późniejszym okresie wykorzystanych przez elity etniczne dla uzasadnienia roszczeń terytorialnych wobec Górskiego Karabachu.

Natalia Konarzewska

ROLE OF NATIONALISM IN THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT

This article attempts to explain relation between nationalism and ethnic conflict – the derived hypotheses are tested on the Nagorno-Karabakh conflict – Armenian-Azeri conflict that has developed into war after collapse of the USSR. In particular, author polemizes against popular statement that ethnic animosity between Armenians and Azeris is primordial and rooted in ancient times. Roots of ethnic nationalism and ethnic conflict can be seen in Russian Empire and USSR nationalities policy, which were partially responsible for nationalistic mobilization after both empires collapsed. It is worthwhile to mention that nationalistic mobilization is only partially responsible for conflict militarization, because danger of ethnic violence is usually higher during transitional periods. However ethnic nationalism can play major role in defining an aim and possible mechanisms of ethnic mobilization. Also, it can be assumed that nationalism is partially responsible for lack of peaceful settlement of Nagorno-Karabakh conflict.

First part of the analysis deals with methodological problems in research on nationalism in the South Caucasus. Second part provides historical overview and explains rise of nationalism as well as possible causes of Armenian-Azeri animosity. Third part deals with Soviet nationalities policy, which instruments:

ethnofederalism and institutionalization of ethnicity are key factors responsible for strengthening titular nationalities and rise of ethnic nationalism after collapse of the USSR. Finally, article explains role of myths of ethnogenesis in diffusion of the ethnic nationalism.

KEY WORDS: *Nagorno-Karabakh, nationalism, Armenia, Azerbaijan, ethnic conflict*